

XIII. ASIRDA ANADOLU'DA FİKRİ VE TASAVVUFİ HAREKET

Dr. H. Ahmet SEVGİ

XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Selçuklu devleti, siyâsî, askerî, sosyal, kültürel, fikrî ve ekonomik sahalarda ilerleme göstermiş, bilhassa I. Alâeddîn Keykubâd'ın saltanatı esnâsında (1220-1237), bu ilerleme en yüksek seviyeye ulaşmıştı (1). Keykubâd'ın ölümünden sonra yerine geçen, şahsî meziyetlere sâhip olmayan II. Gıyâs el-Dîn Keyhüsrev'in, Selçuklu tahtına (1237 - 1247) oturması ile durum birdenbire değişmiş, ilerleme devri duraklamaya yüz tutmuştu. Bu devir esnâsında meydana gelen olaylar, Moğol akınları, iç karışıklıklar, saltanat kavgaları, Selçuklu saltanatını sarsmakla kalmamış, Anadolu'nun siyâsî sosyal, kültürel ve fikrî yapısı üzerinde derin te'sirler bırakmıştı.

Selçuklu ordusunun Moğollar tarafından 1243 tarihinde Köse-dağı mevkiinde yenilgiye uğratılması Selçukluların merkezîlik siyâsetini sarsıp, Moğollara bağlı, haraç veren tâbî bir beylik hâline getirmişti (2). Halk bu devirde Moğol işkence ve zulmünden, kıtlık yoksulluk ve ağır vergilerden dolayı korku ve ümitsizliğe düşmüş, sığınacak yer aramış, bu yüzden de tasavvuf şeyhlerine ve bilginlere aşırı derecede bağlılık göstermişti. Hükümdarlar bile halkın tutumunu bildikleri için onlar da, şeyhlere büyük saygı ve yakınlık gösterip, takdirlerini kazanmaya çalışıyorlardı (3).

Moğol kumandanı Baycu Noyan 1256 da, Konya'yı işgal etmek istediği zaman, halk çâresizlik ve korkudan Mevlânâ'dan yardım talebinde bulunmuştu. Mevlânâ Celâl el-Dîn'de, geceyi şehir hâricinde, bir tepe üzerinde ibâdetle geçirerek, Moğolların Konya'ya

1. İbni Bibî, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi** (muhtasar Selçuknâme), «trc. M. Nuri Gencosman», Ankara, 1941, s. 186; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971, s. 382-402.
2. İbni Bibî, ayn. eser s. 214-219; M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara, 1972, s. 74-75; Ahmet b. Mahmûd, **Selçuk-nâme**, nşr. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, 11, 154.
3. Nejat Kaymaz, **Pervâne Mu'îni'd-Dîn**, Ankara, 1970, s. 130; Abdülbâkî Gölpinarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik**, İstanbul, 1953, s. 13.

girmeyeceğini belirterek, onların korkularını giderip, morallerini yükseltmişti (4).

Yine Moğol askerleri Konya ovasında bulunan harmanları yakıp, yağma ettikleri zaman, Mevlânâ, yakını olan Ahi Mehmed'e ferecesini verir, O da, bunu kendi harmanı üzerine atarak, bu suretle harmanını tehlikelerden korur (5).

Anadolu toprakları Selçuklu hâkimiyeti altına girdiği zaman, çeşitli milletlere mensup halk, düşünce bakımından kozmopolit bir yapıya sâhip olup, taassubtan uzak ve fikrî cereyanların yayılmasına müsâit bir ortam hazır bulunmaktâ idi.

Moğol istilâsı önünden kaçan Türkistanlı, İranlı ve diğer milletlere âit bir çok âlim, şâir, mutasavvîf ve san'atkar Anadolu'ya gelerek, ülkenin ilmi, kültürel ve san'at bakımından yükselmesine sebep olmuşlardı (6).

Bu devir âlimlerinden Nacm el-Dîn Dâye (ölm. 1256), Mirsad el-İbâd adlı eserinde Anadolu'ya gelişini, «Moğolların fitne, fesad ve haksiz yerê adam öldürmelerle şehirleri harap ettiklerini, Hemedân'dan bazı âlim ve dervişlerle Erbil yoluyla Anadolu'ya geldiklerini, Selçuklu sultanlarının bu bölgeleri adâlet ve iyiliklerle mamûr ettiklerini ve Anadolu şehirlerinden Kayseri'ye yerleştiklerini» (7) anlatır.

Anadolu Selçuklu sultanlarının âlim, san'atkar ve mutasavvîflara gösterdiği saygı, bilhassa I. Alâeddin Keykubâd'ın ülkede sağlamış olduğu güven ortamı sayesinde, bir çok âlim, mutasavvîf ve san'atkar Anadolu'ya akın etmiştir (8). Bu sırada fikrî ve tasavvufî hareketin gelişip, yayılmasında önemli katkısı olan ünlü şîmâları tanımaktayız:

4. Ahmed Aflâkî Manâkub el-ârifin, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959-1961, 1, 258-263.

5. Manâkub, ayn. esr. 1, 543-544.

6. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946, s. 197-212; Devletsâh, Tezkire-i Devletsâh, trc. Necatî Lugal, Ankara, 1963, 1, 1313; Nêhad Sâmî Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1971, 1, 307-308.

7. Abd el-Rahmân Câm, Nafahât el-Uns, trc. Kâmil Candoğan - Sefer Malak, İstanbul, 1971, s. 499.

8. İbni Bîbî, ayn. esr. s. 90-91; Alâ el-Dîn Kaykubâd I., Karaman (Lârende)'dan, Emir Musâ vasıtasıyla Mevlânâ'nın babası Bahâ el-Dîn, Veled'i Konya'ya da'vet eder, Bahâ el-Dîn de, bu da'veti kabul edip, Konya'ya gelince, Sultan, O'na büyük saygı gösterip, tahtına oturtmak ister, O da, Sultan'a: «Ey melek huylu hükümdar! Dünya ve âhiret mülkünü kendine mal et-tin» diyerek, teklifini kabul etmez (bk. Manâkub, ayn. esr. 1, 28-31).

Bunlar arasında Fahr el-Dîn İrâkî (ölm. 1289), Ahvad el-Dîn Kirmânî (ölm. 1298), Muhyî'l-Dîn Arabî (ölm. 1240), Sadr el-Dîn Kõnavî (ölm. 1274), Mevlânâ'nın babası Bahâ el-Dîn Veled (ölm. 1231), Seyyid Burhân el-Dîn Muhakkik (ölm. 1241) ve Mevlânâ'nın hayramı, gezgin şeyh, Şems-i Tabrizî (ölm. 1247) gibi şöhretli âlim ve tasavvuf şeyhlerini sayabiliriz.

İşte bu ortam içerisinde, âlim, şâir ve tarikat şeyhlerinin benimsedikleri fikrî cereyanlar, Anadolu'ya baştan başa yayılmıştı (9).

Ayrıca bu asırda büyük nüfûza sâhip olan, tarikatı ve şöhreti her tarafa yayılmış Hacı Bektaş Velî'yi, tasavvufî Türk Halk Edebiyatının unutulmaz isimlerinden ve Müslüman - Türk halkının sözcüsü Yunus Emre'yi de kaydetmeliyiz.

Selçuklu Türkiye'sinde bu devirde, fikir hürriyeti mevcut olup, Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan (1115 - 1192)'nin huzurunda Müslüman ve Hıristiyan âlimleri serbest fikrî tartışmalar yapabiliyorlardı (10).

İbni Batuta, Anadolu gezisi esnâsında, Germiyan Beği Mehmed Beğ'in ziyâretine varınca, sarayındaki Yahûdi hekime, hâfızlardan daha çok saygı gösterdiğinden dolayı, Beğ'in bu davranışını beğenmez (11).

II. Kılıçarslan, İslâmî, içtihad müessesesini çalıştırmak istediği zaman, Musul ve Suriye Atabeği olan Nur el-Dîn Muhammed, Sultan'ı tecdid-i imân'a, davet etmiş, O da, ülkesinde taassub gösteren kimselerin, Atabeğ'in ülkesine gitmesi tavsiyesinde bulunmuştu (12).

9. Bad'el-Zamân Furûzânfar, Risâla der tahkik-i ahvâl-i zindagânı Mevlânâ, trc. Feridun-Nafiz Uzluk, Mevlânâ Celâleddîn, İstanbul, 1963, s. 157-171; M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980, s. 245-248; Meliha Ülker Anbarcıoğlu, «Mevlânâ et son Milieu», Diyânet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ankara, 1962, s. 226-228.
10. Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1971, s. 62; Zeki Velidi Fogan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 196; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, ayn. esr. s. 230.
11. İbni Batuta, Seyâhatnâmesinden Seçmeler, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971, s. 34-35.
12. Hilmi Ziyâ Ülken, İslâm Felsefesi, Ankara, 1967, s. 189-190; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 231-232.

Diğer ülkelerde tekfir edilen Muhyî el-Dîn Arabî, Konya'da fikir hürriyetine kavuşup, saygı görüyordu. Evlathığı olan Sadr el-Dîn Konavî'de, O'nun eserlerini şerh ederek, fikirlerini yayıp, bir çok taraftar topluyordu (13).

Bu asırda Muhyî el-Dîn Arabî, bilgisiz insanların başkalarını küçümseyeceğini, bilginin insana hoşgörü duygusunu kazandıracağını, başkalarına hoşgörü ile bakmanın en üstün fazilet olduğunu bildirip, «herkesi gelişigüzel tekfir etmeyin» (14) diye de, tavsiyede bulunuyordu.

Anadolu Selçuklu sultanları yüksek İslâm ve Türk terbiyesi ile yetişmiş, taassubtan uzak, münevver insanlardı. Sultanlardan bazıları Arapça, çoğunluğu Farsça bilip, bu dilde şiirler yazabiliyorlardı (15).

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, bilgili ve kültürlü bir sultan olduğu gibi, çeşitli san'atlarda da, son derece mahâreti olduğu rivâyet edilmektedir (16).

Mevlânâ, Yunus Emre ve halefleri çeşitli din ve mezheplere mensup insanları çevrelerine toplayıp, birleştirerek, müşterek sevgi ve dostluk bağları kurmuşlardı (17). Yukarıda adı geçen, Nacm el-Dîn Dâye, bu hoşgörü içerisinde, kendisine düşmanlık besliyenlere bile şöyle hitap ediyordu :

«Düşmanımız bahtiyar olsun
Dünyada ömür boyu mutlu olsun
Kim ki bizim yolumuza diken koyarsa
Bizim dikenimiz onun yolunda gülistan olsun !» (18).

Türkler Anadolu'ya gelmeden bir asır önce İslâmiyeti kabul etmişler, çoğunluğu göçebe olduğu için bir çok eski örf ve âdet ve

13. Nihat Keklik, **Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah - Kâinât ve İnsan**, İstanbul, 1967 (önsöz), XIV XIX.
14. Nihat Keklik, **Muhyiddîn Arabî Hayatı ve Çevresi**, İstanbul, 1966, s. 13 - 15.
15. Aydın Taneri, **Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi**, Ankara, 1978, s. 25 - 26; Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 196.
16. İbni Bibî, **Anadolu Selçukî Tarihi**, ayn. esr. s. 91.
17. Hilmi Ziya Ülken, «Mevlânâ ve Yetiştığı Ortam (bk. Mevlânâ'nın 700. ölüm yıldönümü dolayısıyla uluslararası Mevlânâ semineri, nşr. Mehmet Önder, Ankara, 1973)», **Bildiriler**, s. 226-252; Cahit Öztelli, **Türk Folkloruna genel bir bakış**, **Kültür ve Sanat Dergisi**, Aralık, 1974, sayı, 3, s. 124-126; Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, ayn. esr. s. 63.
18. Süleyman Ateş, **İslâm Tasavvufu**, Ankara, 1976, s. 230.

inançlarından bazılarını muhafaza etmişlerdi (19). Anadolu Selçuklu sultan ve vezirlerinin cesetleri mumyalanarak gömülüyordu (20). Peygamberlik davası ile ortaya çıkan Baba İshak (21), Barak Baba (22) ve Sarı Saltuk (23) gibi Türkmen babaları müslüman şeyhlerinden ziyade eski şaman (kam) ların özelliğini taşıyıp, çevrelerinde de, bir çok taraftar topluyorlardı (24).

Göçler neticesinde, Anadolu'da Türkler üzerinde İran, örf ve âdetlerinin arttığı görülmekte idi. Selçuklu sultanları, Keykubâd, Keynüsrev, Keykâvus gibi eski İran mitolojisinden alınmış ünvanları kullanıyordu. I. Alâ el-Dîn Keykubâd, Konya, Sivas kalelerini yaptıınca, surları üzerine Şehnâme'den bazı bölümleri hakettirmişti. Hükümdarlar ve devlet ricâli İran şâirlerine (25) ve edebiyâtına fazla alâka gösterdiklerinden, İran dili ve edebiyâtı münevverler arasında ve saray muhitinde yayılıp, taklit ediliyordu. Diğer taraftan sarayda, idârî işlerin bir çoğunun İran asıllı kimseler tarafından yürütülmesi, uç bölgelerde bulunan Türkmenleri gücendiriyordu (26).

Anadolu'da, Moğol işgalinin te'siri çeşitli şekillerde tezâhür etmiştir. Moğolların çeşitli tarikat ve mezheplere karşı ilgisiz kalışları, birçok tarikat şeyhlerine propoganda imkanını sağlamıştı (27) Türkler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra, düşünce ve temâyülleri-ne uygun gelen tasavvufi tarikatlara girmişlerdi. Türk şehirleri tasavvuf cereyanlarının belli başlı merkezleri durumuna gelmeye başlamıştı.

İşte böyle bir ortamda, Anadolu'da hoşgörü ve fikir hürriyeti gelişmişti : Mevlânâ, Farsça gazellerini semâ esnasında okuyor ve

19. Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, Ankara, 1974, s. 204-207.
20. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 282.
21. Ahmet Yaşar Ocak, *Babâiler İsyanı*, İstanbul-1980, s. 83-89.
22. Abdülbâkî Gölpınarlı, *Yunus Emre - Hayatı*, İstanbul, 1936, s. 89-96; Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddîn*, İstanbul, 1959, s. 8.
23. Hacı Bektaş Velî, *Vilâyet - nâme*, nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1958, s. 45-48.
24. C. Cahen, «Baba İshak, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve diğerleri», trc. İsmet Kayaoğlu *İFD.* 1970, XVIII, s. 193-202; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, ayn. esr. s. 282.
25. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1966, s. 164-165.
26. Faruk Sümer, «Mevlânâ ve oğullarının Türkmen beyleri ile münâsebetleri», *Bildiriler*, ayn. esr. s. 42-54; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, ayn. esr. 74; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul, 1974, I, 10.
27. C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s. 337-338.

her sınıf halktan dinleyenler, zevk duyup, heyecanlanıyordu (28). O devrinde halktan, esnaftan cemiyette her sınıf insanlarla konuşup, tanıştığından tenkide uğramış, O da, bu eleştiriye, «Mansûr-umuz hallâğ değil miydi, Buhârârlı Ebûbekr bez dokumaz mıydı, bir başka kâmil camcı (29), değil miydi» (30) diyerek, san'atların manevi ve fikrî sahada ilerlemeye engel olmadığını belirtmişti.

Kalenderî ve Melâmetî şeyhlerinden bazıları, sâliklerine, benliklerini ve gururlarını yenmek için onların dilenmeye teşvik etmişlerdi (31). Mevlânâ, bu tarz terbiye usûlünü uygun bulmamış, müridlerine bir san'at ve bir işle meşgul olmalarını tavsiye etmiş ve «bizim müridlerimizden kim bu yolu tutmazsa, onun bir pul kadar kıymeti yok» (32) demişti.

Yine Mevlânâ, zamanında her sınıf insanla konuşur tanışır, ırk ve din farklılıklarına bakmaz, onlarla dostluklar kurar. O'nun gayrı müslümlerle ünsiyetine dâir bir çok rivâyetler vardır (33). Haçlıların kılıcı müslümanların kanı ile boyanmış olduğu bu asırda, Mevlânâ'nın evinde hristiyan usta serbestçe çalışır (34). O, «sevgi ve muhabbetin her türlü aybı örteceğini (35)» ve «başkalarında kusûr bulan kimsenin kendi içindeki kötülüğü aksettirmiş olacağını ve insan iyilik aradı mı, kötülük kalmıyacağını» (36) belirtir.

İnsanlar arasında gelişen bu dostluk ve sevgi ortamı sayesinde, yukarıda belirttiğimiz şekilde, dinî ve insanî musâmaha da gelişmiştir. Selçuklular genellikle sünnilîğin dört mezhebinden Hanefî ve kısmen de Şâfi'î mezhebine mensuptular. Hanefîlerin ilikatta

28. Ahmed Aflâkî, *Manâkıb*, ayn. esr. I, 145-146, 488-489.

29. Burada, tasavvuf büyüklerinden olan Abû Amr el-Züccâcî kasedilmiş olup, asıl adı Muhammed b. İbrâhim (bk. Abd el-Rahmân el-Câmî, *Nafahât el-Uns*, ayn. esr. I, 151).

30. *Manâkıb*, I, 151.

31. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddîn*, s. 187.

32. *Manâkıb*, I, 244-245.

33. *Manâkıb*, bk. Bir papaza selâm gönderir (I, 136-137); ermeni kasabına saygı ile eğilir (I, 153); bir râhibe 33 defa saygı ile eğilir (I, 360-361), karşılaştığı papaza «sen mi yaşlısın sakalın mı?» diye sorar (I, 139); asılacak ermeni gencine şefaât eder (I, 273-277).

34. *Manâkıb*, I, 476-477.

35. Ayn esr. I, 314.

36. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *K. fihi mâfih*, nşr. Bad' el-Zamân Furûzânfar, Tahran, 1348 hş. s. 201.

imamı Abû Mansûr el-Mâturidî (ölm. 944 h.) (37), insanda irâde-i cüz'iyeyi vaz'etmek sûreti ile akla, Türk örf ve âdetlerine yer verdiğinden, Türkler arasında, bu itikâdî mezhep çok yayılmıştı (38).

İbni Batûta, Anadolu gezisi esnasında, müşâhedelerine dayanarak, müslüman halkın çoğunluğunun Hanefî mezhebine mensûp olup, aralarında kaderci, râfîzî, mu'tezile, hâricî ve ehl-i bid'at bulunmadığını anlatır (39).

Anadolu'da, tasavvuf şeyhleri, manevî birlik, sevgi ve hoşgörü ortamı hazırladıkları gibi, ahi teşkilatlarının kurulması ile de, san'at ve kültürün gelişmesinde, büyük katkıları olmuştur. Başlangıçta, Abbâsî Halifesi Nâsır li-Dîn Allah (1180 - 1225), bâtinîlere, Mısır şî'î hilâfetinin yıkıcı teşkilâtına ve siyâsî rakiplerine karşı kurduğu futûvva (gençlik) teşkilâtı, sünnî esaslara dayanmakta idi. Futûvva teşkilâtı çok eski kaynaklara giden ve bir çok ahlak kaidelerini bünyesinde taşıyordu (40).

Abbâsî halifesi, devrin islâm hükümdarlarını bu teşkilâta girmesini te'min ederek, siyâsî ve dinî mevkiini kuvvetlendirmeye çalışıyordu (41).

37. Muhammed Abû Zahra, **Abû Hanîfa**, Kahira, 1947, s. 12-21; M. Tancır, **Abû Mansûr el-Mâturidî**, İFD Ankara, 1958, Sayı, I-II, s. 1-112.
38. H. Ziya Üiken, **İslâm Düşüncesi**, İstanbul, 1946, s. 68, 92-95; A. Vehbi Ecer, **Türk Bilgini Mâturidî**, Ankara, 1978, s. 98-110.
39. İbni Batûta, **Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, ayn. esr. s. 4-5.
40. Fatâ : Delikanlı, yiğit, eli açık, gözü pek, iyi huylu, anlamlarına gelen, bu kelimeden, futûvva kelimesi türemiştir. Kur'an'da, XXI (el-Anbiyâ), 60. âyetinde Hz. İbrahim (A.S.), Allah'ın birliğine inanıp, putları kırmak sûretiyle azgın Namrud'a karşı yiğitlik ve mertlik gösterdiğinden bu anlamlarda kullanılmıştır (bk. **Risâyi'lî civân-mardân muştamil bar haft futûvvat-nâma**, nşr. Murtaza Sarraf, Tahran, 1973, s. 59-65; Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik**, Ankara, 1974, s. 5; Sabahattin Güllülü, **Ahi Birlikleri**, İstanbul, 1977, s. 94-108; Mithat Gürata, **Unutulan Âdetlerimiz ve Loncalar**, Ankara, 1975, s. 73-83).
41. İzz el-Dîn Kaykâ'ûs I., Hocası Şeyh Macd el-Dîn İshâk'ı değerli hediyelerle, halifeye gönderir, halife de O'nun vasıtasıyla İzz el-Dîn'i futûvvet teşkilâtına kabul eder (bk. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklular İmparatorluğu Tarihi**, II, 91-113; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 297-298); yine Abbâsî Halifesi, Şihâb el-Dîn Suhrevadî (1234)'yi elçi olarak, Alâ el-Dîn Kaykubâd I.'ye gönderir, O da, Halife'nin elçisine büyük saygı gösterip, kıymetli hediyeler sunar (bk. İbni Bibî, ayn. esr. s. 92-93; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 330; Sabahattin Güllülü, **Ahi Birlikleri**, s. 24-34).

Anadolu'da, daha çok tasavvufi ve iktisâdî bir esnaf teşekkülü mâhiyetinde görülen ahilik teşkilâtı pek fazla gelişmişti. Bu teşkilât, her zanâat nevinde çalışan kimseleri birer pîrin manevî kudsiyetine inanan ve mesleğin şart ve kurallarına bağlı (42), müridleri hâline getiriyordu. Her mesleğin en usta ve hürmete lâyık pîrine «ahî» adı veriliyordu (43).

İbni Batûta, Anadolu seyâhatı esnâsında, Denizli'ye uğradığı zaman, burada bulunan iki ahî teşkilâtı, O'nu misâfir etmek için aralarında çekişirler, neticede kur'â ile misafir edileceği, ahî teşkilâtı belirlenir (44).

Ahî teşkilâtına mensup olan her futûvvet ehli, dünyadan el çekmeyen, doğru, çalışkan ve yalnız ihvâna değil, bütün insanlara karşı yardımlaşmayı şîâr edinmiş kimselerdi (45). Bu teşkilât yalnız şehirlerde değil, köylere ve uc bölgelere kadar yayılmış, en büyük devlet ricâlerinden, zengin tâcirlere, şeyhlere, âlimlere ve her nevi içtimâî sınıflara mensûp insanlar, bu teşkilâta girmişlerdi. XIII. asrın sonlarına doğru, devlet otoritesinin sarsıldığı zamanlarda, ahî teşkilâtları gücünü göstermiş, şehir hayatında fa'ai rol oynamışlardı (46).

Bazı çevrelerde, tarikatların müntesiplerini atâlete götürüp, uyuşturucu bir rol oynadığı, ileri sürülmekte ise de, hakikatta böyle olmadığı, bu asırda, Türkler elinde tasavvuf, Arap ve Aceminkinden daha farklı özellikler gösterip, Türk sûfisine, akıncı ve mücâdeleci bir ruh vermişti. İlk devirlerde Anadolu'ya gelen Türk sûfisi sadece şeyh veya postnişin değil, aynı zamanda Alp - Eren, Gazi, Emir ve Ahî'dir. Türk sûfisi vasıtasıyla gelişen tasavvuf futûvvet ehliyle de halka inmişti (47).

42. Futûvvet'in 12 kuralından bahsedilir: Bu kuralların altısı zâhiri altısı bâtinîdir: Zâhiri olanlar; şalvar giymek, harâm yememek, dili gıybet, iftira ve boş sözden, gözü ve kulağı haramlardan, eli, ayağı, kötülüklerden korumak, aşırı istek ve arzuları terketmek.

Bâtinî olanlar; cömertlik, tevâzû, kerem, af etmek, benlikten geçmek ve aklı iyi kullanmak bk. *Risâyl-i civânîmardân*, ayn. esr. s. 94 - 98).

43. Selçuklular, İ.A. X, 402; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisâdî ve içtimâî tarihi*, I, 17 - 18; Sabahattin Güllülü, *Ahî Birlikleri*, s. 110 - 117.

44. İbni Batûta, *Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, s. 7 - 10, 16, 25.

45. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, ayn. esr. s. 150 - 151; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1981, s. 188 - 191.

46. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 117 - 118; Rami Ayas, *Türkiye'de ilk tarikat zümreleşmeleri*, Ankara, 1970 (doktora tezi, basılmamış, A.Ü.İ. Fakültesi, no. 14790), s. 50 - 52.

47. Yaşar Nuri Öztürk, *Tarih Boyunca Tasavvufî Düşünce*, İstanbul, 1974, s. 262 - 263; M. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, İstanbul, 1973, s. 130 - 133.

Tarikatlar arasında, düşünce farklılıklarından dolayı da, tembellik ve uyusukluk meydana gelmişti. Bazı sûfiler, hayrın şerre, şerrin de hayra nisbetle, iki işin karşılaştırmasıyla her işi, Tanrı işi, her olayı, Tanrı tecellisi olarak kabul etmişlerdi. Bu suretle sınırsız tevekkül inancına bağlanıp, böyle kimseler arasında bir «zuhûrat» sözü gelişmişti. Her zuhûru yani her olayı, Hak'tan bilip, çeşitli olaylara, hattâ zulüm, işkence, hakaret ve sömürülere, gülümseyerek bakmışlar, bunlar daha da ileri giderek, bu nevi hâllere karşı durmanın Tanrı tecellisine karşı durmak şeklinde değerlendirilmişlerdi. Burada çelişkiye düşmüşlerdir. Çünkü her şey doğru ve yerinde ise, bir işe karşı durmanında yerinde olması gerekirdi (48).

Bazıları da, tamamen cüz'i irâde'yi inkar ederek, her olayı Hak'tan bilip, her türlü işi kendilerine mübah görerek, zevk-ü ca-fâya dalmışlardı.

Halbuki Mevlânâ bu asırda, iki iş arasında tereddüt etmeyi (49), suçluya kızmayı, kişinin fiilinde, ihtiyar ve irâdesinin olduğuna delil gösterip (50), çalışıp ve her türlü tedbir aldıktan sonra tevekkül etmeyi (51), hürriyeti herşeyin üstünde tutup, cenâze gibi kimsenin sırtına yük olmamayı (52), bir iş veya bir san'atla meşgul olmayı, etrafındakilere tavsiiye etmiştir (53).

Yine aynı asırda, «zuhûrâta tâbî'iz» diyenlere karşı, Yunus Emre de :

«Çalış kazan yi yidir bir gönül ele getür
Yüz Ka'be'den yiğrekdür bir gönül imâreti» der.

Gerçek sûfiler, çalışma, gayret yolunu tutup, her türlü fedâkarlık göstererek, maddî ve manevî sahada ilerlemeler kaydetmişler. Hemde tasavvufun uyuşturucu bir rol oynadığına inanmak için bu sahada yetişmiş olan san'atkarları, ressamı, hattatları, müzisyenleri, edipleri, şâirleri, yazarları, araştırmacıları ve tasavvufa dayanarak, insanlar üzerinde hakimiyet kurmaya kalkanları, hattâ tasavvufun verdiği istiğna ile ağaya, beye, sultana boyun eğmeyenleri de, hesâba katmak gerekir.

48. Abdülbâki Gölpınarlı, 100 Soruda Tasavvuf, İstanbul, 1969, s. 160.

49. Mevlânâ Celâl el-Dîn, Masnavî-i ma'navî, nşr. R.N. Nicholson, London, 1925-1933, III, 546/3287-8; V, 978/3023-7.

50. Masnavî-i ma'navî, ayn. esr. V, 978/3039-3040.

51. Masnavî-i ma'navî, ayn. esr. I, 46/929-932.

52. Ayn. esr., VI, 1058-9/324, 328-9.

53. Manâkıb, ayn. esr. I, 244-245.

Şeyh Nacm el-Dîn Kubrâ, Hârzîm'de Moğollarla savaşarak, şehid (1221) düşer (54). Tarikat ehli olan bazı kimseler, zâlim Moğollar arasında kalarak, onları İslâma ısındırmışlar veya zulümlerini asgarî dereceye indirmeye çalışmışlar. Zira tarikat mensupları Hz. Muhammed (S.A.V.)'in, «zâlime de, mazlûma da yardım ediniz. Zâlimi zulmünden alıkoymak, mazlûmu zulümden kurtarmak ve onlara böylece yardımcı olmak ibâdetdir» (55). Hadîsinin emrine uymuşlar.

Cemiyet içerisinde bir sınıf türer, halk tarafından benimsenip, kuvvet haline gelirse, cemiyete te'sir edeceği âşikardır. Selçuklular devrindeki Babâiler isyânı (1240) (56), tasavvuftan hız alan bir halk ayaklanmasıydı. Cimri isyânı (1278) (57) da, bu hareketin devamından başka bir şey değildi. İktidarlar, tarikatlar bir güç olduğu müddetçe onlara tavizler yaparak, kendi taraflarına çekmeye gayret göstermişler, aksi takdirde imhâ edip, sindirmeye çalışmışlar (58).

Tasavvuf tarihine bakılınca, ilk devirlerde, ameli ve zühdü ön plânda tutan tarikatlar, zamanla amele az, marifete daha çok önem vermeye başladılar. Bu suretle ihmal, tembellik gösteren bazı kimselerin, bu tarikatlara sızmasıyla, tarikatlarda bazı bozulmalar görüldü.

Selçukluların ilk zamanlarında Anadolu'ya yerleşen dervişler, köylere isimlerini vermişler, elinin emeği ve anlığının teriyle yer açıp, yerleşerek, bağ ve bahçe yetiştirip, zâviyeler açarak, garbe doğru ilerleyip, toprak işleri ile uğraşmışlar (53). Şeyh Edebâli (ölm. 1326), çevresindekilere : «Toprağa bağlanın, suyu israf etmeyin, ilim sâhiplerini gözetin, ağaç diki» (60) diye tavsiyelerde bulunuyordu.

54. Nafahat el-Uns, ayn. esr. s. 486-487.

55. Tecrid-i sarîh, trc. Ahmet Naim - Kâmil Miras, Ankara, 1970 - 1973, VII, 362.

56. İbni Bîbî, Anadolu Selçukî Tarihi, ayn. esr. s. 206 - 210; Ahmet Yaşar Ocak, Babâiler İsyânı ayn. esr. s. 59 - 89.

57. İbni Bîbî, Anadolu Selçukî Tarihi, s. 297 - 300; Mahmûd b. Muhammed Aksarâyi, Musâmarat el-Ahîbâr ve Musâyarat el-Ahyâr, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 123 - 132; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 558 - 563.

58. Abdülbâkî Gölpınarlı, 100 Soruda Tasavvuf, ayn. esr. s. 162.

59. Ömer Lütfi Barkan, «Kolonizatör Türk Dervişleri», Vakıflar Dergisi, İstanbul, 1974, sayı, II, s. 285.

60. İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri, İstanbul, 1984, s. 7 - 8.

İlk devirlerde tekke ve zâviyelerin cemiyet hayatında büyük rolü olduğu, buraların tebliğ ve irşâda ehliyetli elemanları yetiştiren bir eğitim ve öğretim merkezleri hâline geldiği ve yetiştirdiği elemanlar cemiyet içerisinde önemli görevler yapıyordu. Zaman ve zeminin imkanları nisbetinde yetişen bu insanların, cemiyete yön vermedeki ehemmiyeti âşikardır. Kendi prensiplerine göre yetiştirdikleri elemanları irşâd izniyle cemiyet içerisine salarak, toplumu yönlendirmede, bu elemanların büyük te'sirleri olmuştur (61).

Başlangıçta tekke ve tarikat mensupları, birlikten mahrûm halk kitlelerini aynı idealler etrafında topluyarak, merkezî otoritenin te'sisinde önemli rol oynamışlar, böylece devletin maddî gücü yanında, irâde ve îmân birliğini de te'sis etmişlerdi. Şeyhlerine, «yıkıcı elindeki ölünün» teslimiyeti ile bağlanan tarikat ehli, bozulan cemiyeti düzeltmiş, muzdarip insanlara, teselli ve ümit kaynağı olmuştu.

Tekkeler zamanla aslî hüviyetlerini kaybederek ve sûret-i haktan görünen ve ehl-i sünnet dışında, dalâlet neşreden, din, usûl ve erkân hâricinde, telkin ve âyinlerle, Kur'ân ve hadîs esasları dışında, te'vil ve tahrifle faaliyet göstermişlerdir. Çevrenin cehâletinden de yararlanarak, zengin insanların imkanlarından istifâde edip, dergâhta vakıflar kurarak, buraları birer yığıntı merkezi hâline getirmişlerdi (62).

Anadolu'da, gerçek mürşitlerin yol göstermesiyle bir çok tarikatlar, taraftarlarını ilâhî hakikate ulaştırmak gayesiyle irşâd görevi yapıyorlardı. Hatta bazı tarikatlar içtimâî mühîti de, dikkate alarak, diğer tarikatlardan âdâb ve usûl bakımından daha müsâmahalı davranıyordu. Fakat sonraları, müridlerini dînî mükellefiyetlerden kurtaran sahte mürşidlerin türemesiyle bu tarikatlardan bazıları asliyetini kaybetmiş oldu. Ehlî sünnete bağlı tarikatların şîârı : «Ya olduğun gibi görün, ya da görüdüğün gibi ol» olduğu halde, aslî hüviyetini kaybeden bu tarikatlar, kibir, riyâ ve gösteriş endişesinden «görüldüğü gibi olmamak, olduğu gibi görünmemek» esasını benimsemişlerdir. İşte bu sebepten», ser verip sır vermemek» saklamak ve gizlemek demek olan «takiyye» usûlü bu tarikatların en belirgin özelliklerinden biri olmuştur (63).

61. Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, ayn. esr. s. 18.

62. Mahir İz, *Tasavvuf*, İstanbul, 1969, s. 30-31; Abdülbâkî Gölpınarlı, *100 So-ruda Tasavvuf*, ayn. esr. s. 156-157.

63. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri*, ayn. esr. s. 171-175.

Gerçekte tasavvuf, mutlak hürriyet yolu olup, yalnız Hakk'a teslimiyet, mahlûkata boyun eğmemektir. Fakat sûfiler, mutlak hürriyeti seçtik ve Hakk'a teslim olduk diye de, dünyadan el etek çekip, işi gücü bırakmamışlar; sûfi elbisesine bürünüp, zühd yoluna girerek, menfaat sağlamaya çalışmamışlar. Hz. Muhammed (S.A.V.)'in «Hiç bir kimse kendi eli emeğini yemekten hayırlı, asla bir lokma yememiştir» (64). Hâdisinin ifâde ettiği manaya tamamen uymuşlardır.

Gerçek bir müslüman şeyhinin hayatı, dünya işlerinde de, ahiret işlerinde de, ilâhî nizama göre düzenlenir. O, bütün işlerini ve ibâdetlerini, Allah'a karşı vazifelerini yerine getirme gayesiyle ifâ eder. Allah'ın adının yüceltilmesi ve İslâm prensiplerinin hâkim olması için, Cenâb-ı Hakk'ın cihâd emrine uyup, dârü'l-Harb olan topraklarda, Allah'ın adının hâkim olmasına çalışır (65). Zira Kur'an-ı Kerim (66)'in bir çok âyetinde bu emirleri bulmak mümkündür. Hz. Muhammed (S.A.V.)'de, ısrarla cihâd üzerinde durmuş, O'nun, «Müşriklerle mallarınız, bedenleriniz ve dillerinizle cihâd ediniz» (67) hâdisi, cihâdın yalnız elde kılıç düşmanla savaşmak olmadığını, müslümanın işi, gücü ve sözleri ile de, cihâd edebileceğini açıklamıştır. İslâm'da cihad bir vasıtaadır. Asıl gaye Allah'ın adının yüceltilmesi (ilâ'yı kelimetullah)'dir (68). İşte Selçuklu sultanları da, İslâmın hâmisî sıfatıyla iç ve dış düşmanlarla mücâdeleden geri kalmamışlardır.

Anadolu Selçuklu devletinin san'at ve yaşama, seviyesinin yüksek olduğunu gösteren, zamanımıza kadar gelen, hâlâ canlılığını muhâfaza eden, birçok haşmetli eserler ve külliyeler, bunun bariz işâretleridir. Türkler Anadolu'yu yurt edinmek gayesiyle geldikleri için şehirciliğe yönelmişler, bir çok mereseler, imâretler, hastahâneler, kervansaraylar, hamamlar ve köprüler inşâ etmişlerdi (69). Zamanımıza kadar ulaşan, resim, minyatür, mûsiki, mi-

64. Tecdîd-i Sarîh, ayn. esr. VI, 369.

65. Osman Çetin, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı, İstanbul, 1981, s. 75-80.

66. Bk. II (Bakara), 191, 218; V (Mâide), 35; IX (Tevbe), 41; XXII (Hacc), 39, 78; IL (Hucurat), 15.

67. Celâl el-Dîn Suyûtî, Câmî el-Sağır, Kahire, thz. I, 148.

68. Mehmet Şeker, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi İslâmlaşması, ayn. esr. s. 134-149.

69. Friedrich (Karl Kienitz), Büyük Sancağın Gölgesinde, trc. Seyfettin Halit Kakinç, İstanbul, thz. s. 119-121; Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, trc. M. Fuad Köprülü, Ankara, 1973, s. 55; M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, ayn. esr. s. 245-248.

mâri, süsleme ve tezyinât san'atlarına âit eserler, Selçuklular'ın san'at ve kültür sahasındaki kabiliyet ve mahâretlerini göstermektedir (70). Selçuklu devletinin gerileme ve çöküntü yıllarında bile Moğolların sık sık ülkede meydana getirdikleri tahribâtlar, Selçuklu Türkleri'nin ruhunda doğan ilim ve san'at duygusunu söndürememiş, bu durum ise ancak manevî sultanların gayretleri ile sağlanmıştı.

Anadolu'ya göçebe olarak gelen Türkler, her türlü maddî ve manevî fedâkarlıklar göstererek ve vakıflar kurarak, binlerce hayır eserleri meydana getirmek sûretiyle ve bu eserlere millî ve İslâmî bir veçhe vererek, Anadolu'yu anavatan hâline getirmişlerdi. Anadolu velîlerinin bıraktığı tasavvufî eserler ve sadırlarından satırlara intikal eden hayat hikâyeleri, ölümlerinden sonra, asırlar geçmesine rağmen, bu topraklar üzerinde hâla varlıklarını sürdürmektedirler. Bizlerinde bu eserlerden hız alarak, devrimizin imkanlarına göre daha modern ve kalıcı millî ve dinî eserler ilâve ederek, milliyetçiliğimizi ve dindarlığımızı bırakacağımız eserlerimizle ispatlamalıyız.

70. Tahsin Yazıcı, «Manâkıb el-Ârifin'in san'at tarihi bakımından değeri», Belleten, Temmuz, 1972, sayı, 143, s. 385-388; Aydın Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya, 1977, s. 66-75.